

Cserne Péter*

Gazdaság és jog viszonya a marxista jogelméletben és a jog gazdasági elemzésében

A marxista jogelmélet (MJE) magyarországi hagyatékának problémáival való szembenézésre több stratégia is kínálkozik. Írásom első részében történeti, második felében analitikus megközelítésben vizsgálom meg egyet e problémák közül: gazdaság és jog viszonyának kérdését. Pontosabban, a gazdaság és jog viszonyával kapcsolatos hazai jogelméleti reflexió múltját és lehetséges perspektíváit.

Először a magyarországi MJE álláspontjának változásait tekintem át, két részletre összpontosítva: az alap és felépítmény kategóriáinak különféle értelmezéseire, majd a gazdasági jog jogrendszerbeli helyével és módszereivel kapcsolatos vitákra. A vázlatos eszmetörténeti rekonstrukció után tanulmányom második részében azt igyekszem megvilágítani, miben különbözik a marxista jogelméletnek és a jog gazdasági elemzésének (JGE) az álláspontja gazdaság és jog viszonyát illetően. E módszertani és kritikai jellegű tisztázás egyúttal segíthet eloszlatni egy tévedést is, amely a két irányzat (MJE és JGE) viszonyára vonatkozik.

GAZDASÁGI ALAP ÉS JOGI FELÉPÍTMÉNY – EPIZÓDOK A MAGYAR MJE TÖRTÉNETÉBŐL

A gazdaság és jog viszonyának¹ elméleti igényű vizsgálata nemcsak a nemzetközi irodalomban, hanem Magyarországon is évtizedekkel az MJE uralomra jutása előtt kezdődött. Elegendő a XIX. század végének és a XX. század elejének ezzel kapcsolatos vitáira, a magyar szakirodalomból pedig Navratil Ákos, Moór Gyula és Horváth Barna írásaira utalni (ZÖPEL 1974; SAJÓ 1989, 20–21; TUMANOV 1977, 25–51; NAVRATIL 1905; MOÓR 1935; HORVÁTH 1995, 171–220; HORVÁTH 1951).

A kérdés azonban 1948 után új politikai, ideológiai kontextusban jelent meg. Alap és felépítmény, gazdaság és jog viszonya a jogelméleti jellegű hazai irodalomban is gyakran tárgyalt kérdéssé vált, s az is maradt négy évtizeden keresztül. A történelmi materializmus néhány sematikus egyszerűsített tétele szinte minden „elméleti igényű” jogtudományi szövegbe bekerült, s politikai, jogpolitikai vitákban is ideológiai fegyverként forgathatták.

Ezekben az évtizedekben nemcsak a kérdéshez kapcsolódó Marx-szövegeket, az igényesebbek pedig emellett Engels kommentárjait, pontosításait (főként a Bloch-hoz, illetve Schmidthez írt levelet) idézték folyamatosan monográfiákban, tankönyvekben, szakkikkekben, hanem a hetvenes évektől a nemzetközi és hazai filozófiai újragondo-

* Köszönettel tartozom Győrfi Tamásnak, Jakab Andrásnak, Percz Lászlónak és Takács Péternek a szöveg egy korábbi változatához fűzött észrevételeiért.

¹ Itt eltekintek a fogalmak tisztázásának követelményétől. Céloom ugyanis nem e kategóriák („gazdaság”, „jog”, netán a „viszony”) explikációja (vö. CSONTOS 1984), hanem az eszmetörténeti rekonstrukció.

lásokat (Tókei, Lukács) is (SZABÓ 1976; BIHARI 1982, 248–260; VARGA 1999a). Néhányan pedig kritikailag feldolgozták a korábbi jogelméleti megoldás-kísérleteket is: az 1950-es éveket alaposan elemezte Varga Csaba, a hatvanas és hetvenes éveket jól áttekintette Bihari Mihály (VARGA 1999a; BIHARI 1982, 226–239). A kérdéses négy évtized ez irányú törekvéseinek feldolgozásában tehát nem vagyok úttörő. Az említett áttekintő és összegző jellegű feldolgozások fel is mentenek a részletes ismertetés feladata alól: néhány epizódot villantok fel csupán.

1948 végén jelent meg a *Jogtudományi Közlönyben* Túry Sándor Kornélnak a Haldó Jogászok Vitatársaságában tartott előadása az érdekkutató jogtudomány szerepéről. Ezt a szerepet a „megváltozott társadalmi viszonyok” között Túry így foglalta össze: „A helyesen alkalmazott érdekkutató-jogtudomány által posztulált módszertani irányzat egyik legerősebb biztosítéka annak, hogy a megváltozott élethez, főként a gyökerében megváltozott társadalmi és gazdasági rendhez simuló új jogelveknek a bírói jogalkalmazásban a múltból ittmaradt nagyszámú törvények és jogszabályok formai fennállása alatt is végbemenő kialakulását elősegítse.” Hiszen „a bíró nem a paragrafusok mechanikus alkalmazója, hanem a mindenkori állami, társadalmi és gazdasági rendnek védője”. És – mint egy szovjet szerzőre hivatkozva írta – „a szokásjog kialakulásában a mindenkori uralkodó osztály felfogása volt, illetőleg lehet az irányadó. Hiszen egy adott társadalom uralkodó teleológiája mindig az uralkodó osztály teleológiája.” (TÚRY 1948, 452, 453) Majd hozzátette: „A jogalkalmazásnak fentebb helyesnek jelzett módja sem kíván a bírótól mást, mint azt, hogy az állami főhatalomnak a változott viszonyok folytán a régi törvények szövegének változatlanlansága mellett is kétségtelenül megállapítható akarátát fölismerje, és hogy ezzel a helyesen felismert akarattal szemben ne legyen önálló, hanem ahhoz alkalmazkodjék.” (Túry 1948, 454)

Ha most álnaiv módon eltekintünk attól, mire irányult ekkoriban az állami főhatalom akarata, akkor e kísérlet révén – módszerét tekintve – a hazai jogtudományak a Visinszkij-féle szocialista normativizmus uralomra jutása *előtti* perceit jellemző, s némiképp a korai szovjet jogfelfogásra is emlékeztető állapotáról kapunk beszámolót. A cikk végén szereplő szerkesztői megjegyzés („A közleményre visszatérünk”) is azt jelezte, változás készülődik.

1951-ben, két és fél év múltán ugyancsak a *Jogtudományi Közlönyben* jelent meg (az akkori szokás szerint a helyes álláspontot tanulságként össze is foglaló) beszámoló a jog és a jogtudomány „viszonylag állandó elemeinek” problémájáról folyt vitáról (EÖRSI–NIZSALOVSKY–VILÁGHY 1951). Ekkor már az volt a kérdés, hogy fennmaradhat-e valami a régi jogi „felépítményből” az új „gazdasági alap” létrejötte után. E vitának hosszas előzményei is voltak.

1949-re Visinszkij Sztálin nyomán megfogalmazott jogelméleti alaptételei a magyar jogtudományban is hivatalos rangra emelkedtek. Ezek egyértelműen elutasították, kizártnak minősítették „a jogfejlődéssel kapcsolatban azt az elképzelést, hogy a jogi fogalmakat és jogintézményeket mechanikusan át lehetne vinni egyik gazdasági korszakból a másikba” (Visinszkijt idézi VARGA 1999a, 42). Amikor a következő évben megjelent Sztálin nyelvtudományi cikke, amelyben a szerző az alap és felépítmény mechanikus és leegyszerűsítő szembeállításának ismételt kinyilatkoztatása mellett megfogalmazott egy új tételt is – miszerint „vannak olyan jelenségek is, amelyek nem felépítményi jellegűek; ilyen például a nyelv. E jelenségeknél a kontinuitás, az áthagyományozódás lehetséges. Hiszen az emberi civilizáció közös vívmányairól van szó”

(idézi VARGA 1999a, 43–44), az Akadémia minden osztálya vitát rendezett Sztálin legújabb tanításának az egyes tudományágak számára szóló tanulságairól.²

A jogtudományban Szabó Imrének jutott a vitaindító előadás megtartásának feladata, aki mindenben meg is felelt az elvárásoknak. A korreferensek azonban – Marton Géza és Nizsalovszky Endre – az imént idézett tételre s a józan észre támaszkodva azt fogalmazták meg, hogy „a jogban és jogtudományban vannak bizonyos olyan elemek, amelyek a társadalom gazdasági rendjének változásaira tekintet nélkül hosszú ideig fennmaradnak” (EÖRSI–NIZSALOVSKY–VILÁGHY 1951, 368). Az 1951. áprilisi jogászvitában, ahol a hazai jogtudomány akkori jelesei vettek részt, ez utóbbi tévitanítást kellett elvetni. A vita résztvevői ezt meg is tették, noha egyesek elismerték, hogy a régi jog bizonyos formális, technikai elemei – ha más funkcióval is – tovább élhetnek.

Az 1952-es esztendőben Sztálin legújabb közgazdaságtani munkájának tanulságait vonták le az egyes tudományágak képviselői. Így tett – Molnár Erik vitaindítója-hoz hozzászólva – Szabó Imre is. A *gazdasági törvények és a jogi törvények* című előadásában Sztálin „halhatatlan, zseniális művének jog- és államtudományi tanulságait” összegezve Szabó kifejtette, hogy az idealizmus és voluntarizmus Szküllája és a fatalizmus, a gazdasági törvények fetiszizálásának Kharübdisze közt Sztálin mutatta meg a helyes utat (SZABÓ 1953). Eszerint az állami törvények eszközök a felismert gazdasági törvények felhasználásánál, e törvények „megnyergelésénél”, illetve egyes törvények (például az értéktörvény) hatáskörének korlátozásánál. Ezt a feladatot azonban nem szabad túlértékelni, mintha az állam és a jog a gazdasági törvények felett állna. Az állam és a jog keletkezése, fejlődése, szerepe nem fogható fel voluntarisztikusan. A törvények az uralkodó osztály akaratából jönnek létre, de nem véletlenek, esetlege-
sek, hanem a társadalomban törvényszerűen, szükségszerűen lejátszódó folyamatok termékei, tükröződései. Ez az álláspont ugyanakkor nem fatalizmus – szögezte le Engelsre hivatkozva Szabó –, hiszen a jogi forma többféle is lehet.

Szabó előadásában – a leegyszerűsítések, a tisztázatlan, sőt szándékosan homályos fogalomhasználat („megnyergelés”) ellenére is – már viszonylag korán egy többé-kevésbé józan középútas álláspontot foglalt el, bár ez az álláspont eléggé körvonalatlan és általános volt. Ami viszont homályosan megfogalmazódott benne, ti. hogy „a jognak a magatartás szabályozásához van – volna – köze; olyan trivialitás [...], ami egy Visinszkijnek is alighanem meggyőzően hangzik” (SAJÓ 1989, 19). Mint alább látni fogjuk, Szabó egy negyed század múltán sem lépett előbbre, sőt.

A mitologikus metaforával felidézett probléma (amelyet egy akkoriban inkább szokásos militáris metaforával kétfrontos harcnak is nevezhetnénk) mindenesetre végigkísérte a gazdasági alap és a jogi felépítmény viszonyáról szóló diskurzust. Például olyan feloldatlan ellentmondásokban öltött testet, mint a gazdasági alap végső fokon meghatározó szerepe marxi–engelsi tételének és a politika gazdaság feletti primátusa lenini posztulátumának egyidejű hirdetése.³

Az ellentmondás a gazdaságszabályozás elméleti megalapozásánál is felmerült. A voluntarizmus és a fatalizmus szélsőségei itt azonban egyfajta bizarr szintézisben olvadtak egybe. „Az ismert tételek szerint (a vonatkozó tankönyveknek persze más-más fejezetében) egyrészt a kapitalizmusban a gazdasági törvényszerűségek minden

² Sztálin nyelvtudományi működéséről lásd HAVAS 2002.

³ Bihari Mihály az egyik legcsattanósabb értékelésben Samu Mihályt szembeesíti álláspontjának e feloldatlan ellentmondásával (BIHARI 1982, 232).

törvényhozás ellenében érvényesülnek [...]; másrészt a szocializmusban a törvény-szerűségeket felismerő gazdaságpolitika helyes szabályokkal irányítja a gazdaságot. [...] [A] párt és az állam gazdasági politikája objektív gazdasági törvényeken alapul, és jogszabályokban nyer rögzítést. A jogi szabályozás stabilitást kölcsönöz a gazdasági viszonyoknak, pontos rendet teremt a gazdaságban.” (SAJÓ 1989, 18.)

A gazdaság primátusának tétele tehát összeütközött a szocialista normativizmusra épülő „a jog az uralkodó osztály akaratának megfogalmazása” tétellel. Mindkét tételnek volt pozitív és negatív olvasata, s így sajátos ellentétpárokat képeztek. Ha a gazdaság primátusa a jogot a gazdasági törvények mechanikus átírójává tette, úgy ezzel szemben a jogtudomány autonómiáját a „csupán végső fokon meghatározó” jelleg tételével védelmezték. Ha pedig a jog a tervutasításos jellegű gazdaságirányítás eszközévé vált, ezzel szemben a gazdasági folyamatok önkényes jogi vezérlésének ökonomiai korlátairól szóló érvek fogalmazódhattak meg. Mikor világossá vált, hogy a leegyszerűsítő megközelítések tarthatatlanok, az elméleti zsákutcából az állam- és jogelmészek „a determinizmus és a voluntarizmus elleni kétfrontos harc”, „a bonyolult és komplex kölcsönhatások”, a gazdaság „végső fokon meghatározó jellege” formuláival s hasonló megfogalmazásokkal kerestek kiutat.

A gazdaság „végső fokon meghatározó jellege” formula ugyanakkor cáfolhatatlanná s így tudománytalanná tette a gazdaság jogot meghatározó elsőbbségének tételét. „Miközben az elméletben állandóan hangsúlyozzák a gazdaság meghatározó szerepét, a konkrét eltéréseket elkenik a »végső fokon meghatározottság« fordulattal. E fordulat az elméletalkotást minden felelőssége alól felmenti, s persze ezzel a felelőtlenséggel az elmélet maga is megszűnik elméletnek lenni. Aminek nincs kockázata, az nem intellektuális pozíció” – írta a korszak végén Sajó András (SAJÓ 1989, 18). Az ilyesféle megfogalmazásokkal nem az a baj tehát, hogy hamisak volnának. Ellenkezőleg, plauzibilisek. Ám egyrészt elméletileg kidolgozatlanok, másrészt gyakorlatilag sem megragadhatók, s így az empirikus kutatás számára használhatatlanok (COTTERRELL 1992, 116). Ha tehát az ideológiai és politikai megnyilatkozásokban nem is, a kérdés tudományos igényű tárgyalásakor (legyen az akár filozófiai jellegű, akár szociológiai irányú) szembe kellett nézni azzal, hogy mit is kell érteni „gazdaságon”, „jogon” és „meghatározáson”. Ez azonban csak a hetvenes évek végén következett be.

Leegyszerűsítve a következőképp lehetne összefoglalóan jellemezni a probléma hazai értelmezésének történetét. A hatvanas évekre az elméleti szövegekből eltűnkedtek a „halhatatlan” és „zseniális” jelzők. Ha szükség volt rá, definíciókká merevítvé idézték a klasszikusok megállapításait. Lassan kibontakozott a „személyi kultusz torzulásaival”, „a vulgarizálókka”, a „dogmatikus leegyszerűsítésekkel” való szembefordulás narratívája, majd megjelentek (részben a nyugati marxista irodalom, részben a hazai marxista filozófia hatására) az alap és felépítmény kategóriáinak elméleti tisztázására irányuló törekvések. Eközben a szakjogi írások (ha egyáltalán) a már említett bizarr szintézisekkel operáltak. A (nem filozófusoktatásra íródott) filozófiai „egységes jegyzetek” ugyanakkor még 1980-ban is őrizték, s egyre merevebbé, mechanisztikusabbá formálták az alap és felépítmény viszonyával kapcsolatos hivatalos álláspontot.⁴

A gazdaság és jog viszonyáról folyó viták az alap és felépítmény kategóriapárjához mindvégig ragaszkodtak. A két fogalom azonban folyamatos átértelmezéseken ment keresztül. A szembeállítást legalább hatféleképp megfogalmazták: ok és okozat,

⁴ Bihari Mihály elrejtendő példaként idézi Erdélyi Lajos értelmezését (BIHARI 1982, 349–350).

anyag és forma, tartalom és forma, tükrözött és visszatükröző, elsődleges és másodlagos, lényeg és jelenség kettősségeként. Ezek a kategóriák ráadásul differenciálatlanul keveredtek egymással.

A tisztázatlanság példájaként röviden idézzük fel, mit írt Szabó Imre egy negyed század múltával a gazdaság és jog viszonyáról. Azt ugyan 1977-es – tehát egy évvel saját elmélettörténeti könyve (SZABÓ 1976), illetve a lukácsi *opus magnum postumum* magyar kiadása (LUKÁCS 1976) után megjelent, de ezek tanulságait az alap-felépítmény kérdésében mellőző – *Jogelmélet* című munkájában is hangsúlyozta, hogy a gazdaság és a jog összefüggése „sokrétű és sokszintű”, a társadalmi viszonyok pedig „bonyolultak”, a részleteket illetően azonban kevés előremutatót közölt (SZABÓ 1977, 71–84).

A társadalom anyagi alapjához, bázisához sorolta a gazdaságot, a termelési viszonyokat. Azokhoz a társadalmi viszonyokhoz, „amelyek anélkül realizálódnak, hogy átmennének a társadalmi tudaton, vagyis társadalmiságukban tudatossá válnának”. Ezek „közvetve ható-érvényesülő viszonyok”. Az anyagi alapon emelkedő felépítményhez tartoznak viszont azok a társadalmi viszonyok, amelyek megvalósulásuk érdekében és során beépülnek az emberek társadalmi tudatába. Ide tartozik „a jog és még sok más egyéb, többek között a politika”. E kettő viszonyában pedig „végső soron mindig a gazdasági elem a meghatározó tényező”. A két kategória az ok és az okozat viszonyában áll, állapította meg, majd kijelentette, hogy dialektikus kölcsönhatás van közöttük, „vagyis kölcsönösen hatnak egymásra”. A tulajdonjogi viszony címszó alatt ugyancsak meglepő állítást tett: „A termelési viszonyokat az állam transzformálja tulajdonviszonyokká, [...] de [...] az államnak, mondhatni: semmi önálló szerepe nincsen; egyszerűen csak kifejezi, mintegy lekottázza a termelési viszonyokat, amelyek parancsoló módon meghatározó jellegűek.” (SZABÓ 1977, 76.)⁵

Az alap és felépítmény kategóriapár jogelméleti értelmezésében mindenekelőtt Lukács társadalomontológiájának továbbgondolása hozott újdonságot (VARGA S. 1978; PESCHKA 1979; VARGA 1981; BIHARI 1982, 280–288; VARGA 1999a, 53–69; PESCHKA 1988). Ennek alapján a gazdaságot és a jogot a társadalmi totalitás heterogén részkomplexusaiként gondolták el. Mindkettő önálló formával, tartalommal és saját törvényszerűségekkel bír, mindkettőben megtalálható a teleologikus tételezéseket lehetővé tevő alternativitás. Az alap-felépítmény szembeállítás lényege pedig az, hogy a gazdaság ontológiai elsőbbséggel rendelkezik a joggal szemben. Ezen túl mutatkozik némi eltérés a szerzők között. Peschka például a jogot („nem fotokopikus”) visszatükröződésnek tekintette. Bihari tagadta a visszatükrözéses felfogást, és az ontológiai elsőbbség mellett történeti-genetikus, determinációs s funkcionális elsőbbségről is beszélt. Varga rámutatott arra, hogy Lukács a gazdaság „túlsúlyos mozzanat” jellegének megfogalmazásával „az alap és felépítmény kapcsolatában felmerülő volta-képpen kérdést eleve megválaszoltként kezelte” (VARGA 1999a, 63). Lukács elméletét továbbgondolva, az alap-felépítmény dualitást metaforaként, reflexív kategóriaként

⁵ A kvázi-filozófiai megközelítés mellett Szabó, a gazdaság és a jog viszonyának sokrétűségét és sokoldalúságát érzékeltetendő, néhány kvázi-szociológiai megállapítást is tett. Ezek közül érdemes idézni a család jog gazdasági vonatkozásáról szóló egyik kitételét. Ez a vonatkozás Szabó szerint a szocializmusban megváltozott, mivel „a család maga is megváltozott; a házasság lényege a házastársak közötti érzelmi kapcsolat lett, s nem befolyásolja többé vagyoni problémák” (SZABÓ 1977, 83). Eltekintve most attól (is), hogy ellentmond-e ez a tétel az alap-felépítmény dogmának (vagy esetleg a „végső fokon meghatározó jelleg” itt is kiutat kínál), érdemes megjegyezni, hogy az ilyen utópikus, ráolvasásszerű tételekkel Szabó még a hetvenes évek végén sem volt egyedül. A legnagyobb komolysággal lehetett (kellett?) beszélni például a jog elhalásáról is, mint úgy-mond „tudományos hipotézisről”.

értelmezte, s óvatos kétségeket fogalmazott meg a kategóriapár értelmezhetőségével kapcsolatban (VARGA 2001, 125–126). Azt azonban csak Sajó tisztázta a korszak végén, hogy a gazdaság és a jog közötti összefüggéseknek több szintje van: a részkomplexusok közötti (ontológiai), a gazdasági formáció (termelőerők) és a jogtípus közötti, a nemzetgazdaság és a jogrendszer közötti, végül a gazdasági jelenség és a jogintézmény közötti kapcsolatok.

Amikor tehát a hazai MJE recipiált egyes lukácsi tételeket, egyúttal eltávolodott az alap-felépítmény terminológiától. S háttérbe szorította – azáltal, hogy „megválaszoltként kezelte”, valójában inkább megválaszolatlanul hagyta – jog és gazdaság viszonyának kérdését is, legalábbis abban az értelemben, ahogyan ez a társadalmi és jogi változások összefüggésében korábban felmerült.

A gazdaság és jog viszonya körüli problémák egy további vonatkozását jelzi az MJE-nek a jogszabályok gazdaságszabályozó tartalmára vonatkozó tisztázatlan álláspontja. A nézetek skáláját e kérdésben két markánsan szembenálló, már-már abszurd következetességű álláspont határolta. Ezek közt helyezkedtek el a hagyományos *common sense* felfogás különböző árnyalatait képviselő nézetek. Az egyik szélső álláspont szerint a gazdasági tartalom adja a jog lényegét. Radomir Lukić szerint a jog fogalmilag csak osztályjellegű lehet, egyébként csupán jogi „fantom” (idézi VARGA 1999b, 15, 31. j.; 23–24, 27. j.). Ehhez módszertanilag hasonló volt Pasukanisz álláspontja: a jog (a jogalanyiség, a szerződés) az áruviszony formája. Ez a felfogás, mint ismert, kétségessé teszi például a büntetőjog s a teljes közjog jogi jellegét (PASHUKANIS 1989; SAJÓ 1979). A másik szélső álláspont szerint a gazdasági-technikai tartalmú szabályozás voltaképp nem jog (legalábbis kétséges a jogi jellege): visszaélés a formával (PESCHKA 1979, 784; 1988, 43). Míg az előbbi nézetek a jog ökonomista redukciójából következtek, az utóbbi a jog autonómiájának és különeműségének következetes végiggondolásából származott, s a társadalom totalitását kitevő komplexusok heterogén természetére hivatkozott.

Gazdasági alap és jogi felépítmény viszonya Sajó áttekintése (SAJÓ 1989) óta ugyanúgy nem volt elmélyült jogelméleti vizsgálódás tárgya, mint ahogy Lukács György „elméletileg nem igazán jelentős” (SZABÓ 1999, 142) jog-modellje sem maradt a diskurzus része. A történetnek ez a fejezete, úgy tűnik, lezárult. Ha összegzésként emlékezetünkbe idézzük a gazdaság fogalmának tisztázatlanságát, az alap és felépítmény legalább hatféle értelmezését, a gazdaság és a politika primátusa közötti ingadozást, a probléma-történet iménti áttekintése megerősíteni látszik, hogy a jogelméletre nézve is helytálló az a tágabb összefüggésben megfogalmazott megállapítás, miszerint „a hagyományos marxizmus dominanciája [...] távolról sem ideológiai, hanem merőben ismeretelméleti árokat okozott” a hazai társadalomtudományokban (CSONTOS 1999, 7).

A GAZDASÁGI JOG SORSA MAGYARORSZÁGON

Gazdaság és jog viszonyának egy másik, az előbbitől nem teljesen független vonatkozása a gazdasági jog kérdése. Pontosabban, nem is egy, hanem több kérdés. Ezek közül azokat, amelyek szorosan szakjogi jellegűek (vállalatelmélet, a gazdaságszabályozás jogi eszközei stb.), nem érintem. A jog gyakorlati működtetésére s a jog útján történő gazdasági irányítás elméleti megalapozására szolgáló józan felfogások (Harmathy, Sárközy) alakulását szintén nem vizsgálom. Most csupán a gazdasági jog mint jogág mibenléte körüli vitákat idézem fel.

Mint Kálmán György egy nemrég megjelent áttekintő tanulmányában írta, Magyarországon valójában sosem volt gazdasági jogi elmélet (KÁLMÁN 2002, 40). Mindazonáltal az 1948-at követő években két elméletileg izgalmas kérdés merült fel az irodalomban: Legyen-e egyáltalán a hagyományos jogági struktúrát átszelő gazdasági jog? Közelíthetünk-e a politikai gazdaságtan módszereivel a gazdasági vonatkozású joghoz?

Az első kérdésről Magyarországon 1948–1951 közt folytak igen éles, egzisztenciális súlyú viták. Ezeknek újabb fejezetét jelentette a gazdasági jog jogági jellegéről a *Magyar Jog* hasábjain 1967–1968-ban megjelent tucatnyi vélemény összecsapása. Ezután a kérdés tárgyalása váltakozó, de csökkenő intenzitással folyt tovább. (A vita más formában az új polgári jogi kodifikáció kapcsán a legutóbbi években éledt fel.) Számunkra itt a történet első fejezete érdekes. Ekkor merült fel ugyanis komolyan a második kérdés is.

A *gazdasági jog vázlat*a című, Vadas György által összeállított 1950-es kötet, eltérően a hasonló című, a gazdaságot szabályozó joganyag egyszerű összegyűjtését jelentő korábbi és későbbi munkáktól, „a szocializmus politikai gazdaságtanának alapvonásai szerint” (VADAS 1950, 32), azaz a gazdaságtan elméleti rendszerét követve igyekezett bemutatni a gazdasági jogot mint önálló jogterületet.

A gazdasági jog körüli vita, mint ismeretes, mind a jogág önállósága, mind a gazdaságtani módszer kérdésében nemlegesen dőlt el. Ebben akár a jogrendszer autonómiája s a jogtudomány önállósága iránti igény is tükröződhetne (még annak ellenére is, hogy mindez 1951-ben történt), azonban a helyzet nem ez. A gazdasági jog koncepciójának elvetése más okokból történt. Mint Kovács István a kérdésről rendezett viták jelentőségét ecsetelve, árulkodó szóhasználattal megfogalmazta: „A gazdasági jog hazai művelőinek többször elismert jószándéka ellenére is a jogágnak a felfogása sok rokonságot mutatott a német imperialista gazdasági joggal, további művelése pedig esetleg olyan következtetésekre is vezethetett volna, mint amilyenekre a szovjet jogtudományban még a 30-as évek során leleplezett ún. gazdasági jogi iskola jutott.” (KOVÁCS 1952, 96.)

A „boszorkányüldöző” (KÁLMÁN 2002) jellegű bírálatok túlsúlya mellett megfogalmazódtak tudományos igényű kritikák is Vadas elméletével szemben, főként Eörsi Gyulánál. Eörsi ellenérvei többrétűek voltak: a jogrendszer egységességére, a jogtudományi módszer kizárólagosságára („a jogot, annak minden ágát csak a jognak a jogtudomány által kidolgozott saját rendszerében lehet tárgyalni, nem pedig egy más tudomány rendszerében” (EÖRSI 1951, 677), az állam, illetve az alkotmányjog központi szerepére hivatkozott). Eörsi álláspontja egyébként a következő évtizedekben fokozatosan enyhült, a hetvenes években már kvázi-jogágazatként hajlandó volt elismerni a gazdasági jogot (EÖRSI 1977).

Egy újabb évtized elteltével pedig valószínűleg kevesen értették, mire szolgál az apró betűs, a történelmi materializmus vulgarizálását elítélő bekezdés az *Állam- és jogelmélet* egységes tankönyvében arról, hogy a gazdasági viszonyok jogi szabályozása nem követheti a politikai gazdaságtan rendszerét (ANTALFFY–SAMU 1987, 25). Itt csak azért érdemes ezt felidézni, mert 1987-ben már Magyarországon is lehetett (volna) hallani a jog gazdasági elemzéséről, amelynek módszertana, mint látni fogjuk, mutat bizonyos formális hasonlóságokat a kárhóztatott felfogással. Ez a nem jogi módszereket elvető hivatalos nézet bizonyára közrejátszott a JGE-vel szembeni idegenkedésben is. Vagyis az alább idézendő (1) megjegyzés Magyarországra nézve biztosan nem igaz. A következőkben amellett érvelek majd, hogy általában sem.

SE ERNYŐ, SE MANKÓ – A JGE ÉS A MARXIZMUS

Érvelésem kiindulópontja egy különös megjegyzés, amely egy, az MJE-ről szóló tanulmányban olvasható:

(1) „A marxizmus fedőernyőként és módszertani mankóként szolgálhatott olyan irányzatok számára, mint [...] a »jog és gazdaság«.” (VARGA 1999c, 39.)

Úgy vélem, ez az állítás több súlyos tévedést tartalmaz. Ugyanakkor alkalmat ad arra, hogy a marxista jogtudományi és – általánosabban – társadalomtudományi törekvések néhány módszertani problémájára rámutassak. Ha dialektikusan érvelnék, ehhez még hozzátenném: nem biztos, hogy olyan egyszerű az idézett állítást megcáfolni. Elképzelhető, hogy a nyilvánvaló különbségeken túl vannak olyan hasonlóságok is az MJE és a JGE között, amelyekre még az idézet szerzője sem gondolt.⁶ Am hogy ez valóban elképzelhető legyen, előbb egy rövid metaelméleti jellegű pillantást kell vetnünk a JGE alaptételeire. Ezt legcélszerűbben rögtön az MJE-vel szembeállítva tehetjük meg, a rövidség kedvéért némi sematizmust is vállalva.

Első megközelítésben úgy tűnik, hogy az MJE és a JGE annyira másként gondolkodik gazdaság és jog viszonyáról s általában a jogról, hogy a két elmélet (illetve az általuk követett két paradigma) e vonatkozásban, tudományfilozófiai műszóval élve, inkomenzurábilis, összemérhetetlen. Legalább három szempontból különböznek:

(1) (ad „fedőernyő”) Más, sőt ellentétes az intellektuális (eszmetörténeti) gyökerek, *eredetük*.

(2) (ad „mankó”) Más, sőt ellentétes a *módszertanuk*, s bizonyos értelemben a *tárgyuk* is.

(3) Más, sőt ellentétes elméleti és gyakorlati *következtetésekhez* vezetnek.

Ad (1) Az MJE a marxi nézetekre, s ezen keresztül (a klasszikus lenini értelmezés szerint) a francia („utópista”) szocialistákra, a klasszikus német filozófiára (elsősorban Hegelre) s az angol klasszikus politikai gazdaságtanra támaszkodik. A marxizmus ezek kritikai meghaladása kíván lenni. A JGE a neoklasszikus (szubjektív értékelméletre épülő) közgazdaságtan, elsősorban a mikroökonómia „leányvállalkozása” (SAJÓ 1989, 16), egy olyan irányzat gyermeke, amely szinte mindenben szemben áll a marxi elmélettel.⁷ Szorosabb értelemben az Egyesült Államokban jött létre a XX. század közepén, a standard mikroökonómiai elemzésnek részint a tárgykörét, részint elemzési technikáit kibővítve (CSERNE 2004, 300–308).

⁶ Az általam ismert irodalomból egyetlen tanulmány érvel, első látásra, a két irányzat hasonlósága mellett (OGUS 1988). Hogy miért csak első látásra, arra alább visszatérek. Az MJE és a JGE közötti különbségek bemutatása nem implicálja, hogy egyedül egy, a JGE-hez közel álló felfogás volna a gazdaság és jog viszonyával kapcsolatos (vagy más) marxista tételek alkalmas kritikai mércéje, azt azonban igen, hogy a JGE által (is) követett módszertani szempontok jó érveket kínálnak az MJE kritikájához.

⁷ A chicagói (Posner) és a new haveni (Calabresi) irányzatok mellett tág értelemben a JGE-hez tartozik, a közös ős vagy a hasonló módszertani platform alapján, az új intézményi közgazdaságtan, a tulajdonjogi iskola, a közösségi döntések elmélete, az alkotmány gazdaságtana, az új gazdaságtörténet, a kísérleti közgazdaságtanra építő „behavioral law and economics”. A JGE említett irányzatairól lásd MERCURO–MEDEMA 1997. – „[A] XIX. század második felében az addig nagyjából egységesen fejlődő közgazdasági elmélet »családfája« kettéágazott. A közgazdaságtan marxi és neoklasszikus ágának korabeli képviselői figyelemre sem méltatták egymás elméletét. [...] A két ág képviselői közötti különbség olyan mértékűvé vált, hogy a későbbiekben már egymás nyelvezetét sem értették meg. A marginalista forradalom követői már az 1890-es évektől háttérbe szorították a közgazdaságtan addig hagyományos iskoláit, a neoklasszikus elmélet a közgazdaságtan uralkodó irányzatává vált. [...] A neoklasszikus irányzatra a marxi elmélet nem gyakorolt semmilyen hatást.” (HILD 2000, 191. A kiemeléseket elhagytam – Cs. P.)

Ad (2) A módszertani különbségek megvilágítása érdekében, hangsúlyozottan *ad hoc* jelleggel, megkülönböztethetjük a marxizmus háromféle vonatkozását: (a) a filozófiáit, (b) a társadalomelméletit és (c) az ideológiáit. Ezzel párhuzamba állítva a JGE-t is jellemezhetjük legalább háromféle vonatkozásban. Értelmezhető (a) mint normatív (konzekvencialista) *jogfilozófia*; (b) mint a jognak a racionális döntések elméletére épülő „társadalomelmélete”, azaz mint szociológiai jogelmélet vagy *jogszociológia*; s végül (c) mint reformjavaslatokat és a jogi szabályozás „hatásvizsgálatát” ígérő *jogpolitika*. Az első a jog tartalmi igazolásával és kritikájával, a második a jog mint társadalmi jelenség magyarázatával és változásának előrejelzésével, a harmadik egyes konkrét jogi szabályok vagy döntések értékelésével foglalkozik.

A marxizmussal, illetve az MJE-vel szemben mindhárom vonatkozásban döntő módszertani ellentétek fogalmazhatók meg. Azonban a jelen keretek közt, feltételezve, hogy az analízis céljaira e három összetevő mindkét elméletben elkülöníthető, csupán a (b) értelemben: *a jogi jelenségek rivális társadalomtudományi magyarázatai-ként* kívánom összevetni a két irányzatot. Vagyis csak a marxizmus társadalomtudományosan értékelhető módszereivel és tételeivel foglalkozom, ezeket vetem össze a JGE-vel mint szociológiai jogelmélettel.⁸ Az érvelés e korlátozását két szempont is indokolja. Egyrészt az MJE mint magyarázóelmélet mutatja a legtöbb felszíni hasonlóságot a JGE-vel. Másrészt a marxizmus mint társadalomtudományi magyarázóelmélet immanens kritikáit épp azok az ún. analitikus marxisták fogalmazták meg, akik közül többen a racionális döntések elméletére épülő társadalomtudomány elkötelezettjei. Vagyis, akik ugyanazon a módszertani platformon állnak, amelyen a (b) értelemben felfogott JGE is.

A marxizmus és a JGE módszertani különbségei mármost legegyszerűbben egyfelől a *módszertani holizmus* (többek között az ún. totalitásszemlélet) és a *funkcionalizmus*, másfelől a *módszertani individualizmus* és a *nem szándékolt következményekre* épülő (láthatatlan kéz típusú) magyarázó mechanizmusok szembenállásaként fogalmazható meg (ELSTER 2002a; 2002b; ORTHMAYR 1997; SZÁNTÓ 1999; ULLMANN-MARGALIT 1998).⁹

A racionális döntések elmélete a társadalmat úgy értelmezi, mint a preferenciák, információk és alternatívák terminusaiban meghatározott és különféle stratégiai interakciók (játékelméleti) struktúrákba rendeződő egyéni cselekvések szándékolt és nem szándékolt következményeinek mindenkori összességét. Ebben az átfogó társadalomtudományi modellben az általánosság különböző szintjein helyet kap a jog mint *explanandum* (magyarázandó) s mint *explanans* (magyarázó) változó is.

Bizonyos értelemben más tehát a két elmélet tárgya is. Ugyanis a JGE mint szociológiai jogelmélet valójában nem a gazdaság és a jog viszonyával foglalkozik, legalább-

⁸ Úgy vélem, a (b) vonatkozásban a JGE nemcsak az MJE legjobb alternatívája, hanem általában is a tudományosan legtermékenyebb megközelítése a jogi jelenségek elméleti magyarázatának. Ezt a (szigorú értelemben nem is bizonyítható) hipotézisemet a JGE egy olyan változatának a kidolgozása támaszthatja alá, amely jelenleg még csak körvonalaiiban létezik. S amelynek kidolgozása során támaszkodni kell más megközelítések eredményeire is. – Ami a másik két vonatkozást illeti, jó érveket lehet felhozni amellett, hogy a JGE a gazdaság és a jog viszonyának normatív elméleteként (a), illetve gyakorlati-politikai programként (c) ugyancsak *főlényben van* a marxizmussal szemben, de jelen formájában bizonyosan nem a *legjobb* alternatíva (jogfilozófia, jogpolitika) – ha ilyen lehetséges egyáltalán. A marxizmus spekulatív filozófiai (metafizikai, történelemfilozófiai) vonatkozásaira alább csupán néhány, a JGE-től független megjegyzést teszek. A marxista ideológiára és politikai gyakorlatra nem térek ki.

⁹ Marx módszertani nézeteire lásd ORTHMAYR 1987. Marx elméletében sok olyan részletelemzés található, amely implicit és intuitív módon megfelel a racionális döntések elmélete által is követett módszertani elveknek.

bis nem elsősorban és kizárólag.¹⁰ Az irányzat elnevezésében szereplő *economics* a közgazdaságtanra mint elméletre utal (innen a formális rokonság Vadas György törekvéseivel). Vagy másképpen: nem a gazdaság Polányi értelmében vett *szubsztantív* fogalmát használja (amely szerint a gazdaság az anyagi szükségletek kielégítését, a termelés-fogyasztás-elosztás hármasság tevékenységét jelöli), hanem annak *formális* értelmét (amely szerint a gazdaság nem más, mint racionális választás az alternatív célokra felhasználható, szűkösen rendelkezésre álló eszközök között) terjeszti ki a jogi jelenségekre (POLÁNYI 1976, 228–299).¹¹

A JGE számára ugyanakkor nem a gazdaság és jog mint rendszerelméleti kategóriák ontológiai, funkcionális stb. viszonya a kérdés, de nem is csupán a termelés, fogyasztás, elosztás jogi befolyásolásának optimális módja vagy hatása. A racionális döntések elméletére épülő társadalomelmélet (azaz egy mikroalapozású makroelmélet) egyik vonatkozásaként, azaz szociológiai jogelméletként felfogott JGE (végtelen leegyszerűsítéssel) úgy értelmezi a jogot, mint egy „árrendszer”, ösztönzőrendszert (akár a spontán koordináció, akár a „magatartás-befolyásolás”, a „társadalmi mérnökösödés” értelmében), azaz mint az érdekeiket követő egyének cselekvését (és ennek kívánt és nem szándékolt következményeit) befolyásoló korlátok egyikét. Ebben a cselekvéselméleti összefüggésben a jog mint *explanans* szerepel. Az elemzés további szintjén a jog keletkezése és működése maga is hasonlóképp magyarázható. Itt jelenik meg a fordított irányú összefüggés: a jog mint *explanandum*.

A legáltalánosabb értelemben a JGE három fő területe (FRIEDMAN 1991, 371): a jogi szabályok hatásának előrejelzése (elsősorban a mikroökonómiai elmélet alapján), annak meghatározása, hogy valamely helyzetben közgazdasági értelemben mely szabályozás hatékony, s ennek alapján javaslat megfogalmazása (a jóléti közgazdaságtan alkalmazása); valamint a jogi szabályok, illetve döntések előrejelzése közgazdaságtani modellek segítségével (a közösségi döntések elméletének alkalmazása).

Ad (3) Más, sőt ellentétes gyakorlati következtetésekre vezet egyfelől a marxizmus mint kritikai és emancipatórikus eszmék szószólója, a piac, a magántulajdon, a verseny (s némelyeknél a demokrácia és az emberi jogok) bírálója, másfelől a JGE, amely hagyományosan mindezen intézmények fölényét, illetve előnyeit hangsúlyozza – „a kapitalizmus apologetikája”, mondják ellenfelei.¹²

¹⁰ Az, hogy a jogi szabályozás, illetve a jogi intézmények döntő hatással vannak a gazdaság működésére, csak a neoklasszikus egyensúlyelmélet felől nézve volt újdonság. Másrészt a közgazdaságtan már létrejöttétől kezdve foglalkozott a gazdaság szabályozás (a materiális értelemben vett gazdasági jog: piacsabályozás, versenyjog stb.) magyarázatával és értékelésével. A mai értelemben vett JGE kezdetét éppen az jelentette, hogy a szubsztantív értelemben *nem* gazdasági jogterületekre is alkalmazni kezdték a mikroökonómia elemzési eszközeit.

¹¹ Mellesleg az MJE gazdaságfogalma sem problémamentes. Ez a felfogás a gazdaságot a természet társadalmivá alakításának színtereként értelmezi. (S mint láttuk, Szabó Imre 1977-ben még ezt, a gazdaság emberi cselekvéshez kapcsolódó jellegét sem fogadta el.) Ám a gazdaság (szubsztantív értelemben) már eleve társadalomba ágyazott jelenség (POLÁNYI 1976). Továbbá a legtöbb, marxi értelemben a gazdasághoz mint alaphoz tartozó mozzanat esetében felvethető, hogy maga is a felépítményhez tartozik, s ez implicite a kategóriapár magyarázó erejét ássa alá (VARGA 2001, 125).

¹² A JGE ez utóbbi szempontból, vagyis a (c) vonatkozásban korántsem egységes. Ez nemcsak azt jelzi, hogy a kutatók politikai-ideológiai hitvallásuk szerint sokszorosan megosztottak, hanem tükrözi a racionális döntések elméletében a (b) szinten részben konceptuális, részben empirikus kérdések körül zajló vitákat is. E viták különösen az egyéni racionalitással kapcsolatos empirikus (kísérleti) eredmények értelmezésével kapcsolatosak. Nemcsak módszertani szempontból relevánsak, hanem hozzájárulnak (a (c) szinten) a kutatók szkeptizmusához mind a piaci, mind a bürokratikus megoldásokkal szemben.

Végül még egy érv a fenti (1)-es állítás indirekt cáfolatául. Bár a megjegyzés a „nyugati féltékére” (VARGA 1999c, 39) vonatkozott, ha fennállna az ott feltételezett kapcsolat a marxizmus és a JGE között, ez nyilván nem maradt volna említés nélkül a hazai recepcióban sem. Ám amikor a JGE a hetvenes évek legvégén megjelent a magyar jogtudomány perifériáján, előbb ismertetések, majd egy tanulmánygyűjtemény (HARMATHY–SAJÓ 1984) formájában, néhány elszórt, általános utalástól eltekintve senki sem hozta kapcsolatba a JGE-t a marxizmussal – még a marxista kritika is elmaradt.¹³ Sőt, a tanulmánygyűjtemény egyik recenzense szerint valamilyen, az MJE által bár vállalt, de be nem töltött feladat megoldásában hárulna szerep a JGE-re (TÖRÖK 1984, 477).

A különbségek mellett néhány dologban egyetértés van a (b) értelemben vett JGE és MJE közt. Elsősorban az ún. jogászvilágszemlélet (TUMANOV 1977, 1. rész) elutasítása ilyen. Ez a „színpad mögé nézés”, a jogászideológia „leleplezése”, a jog társadalmi összefüggéseinek hangsúlyozása, „a jog demisztifikálása” azonban nem új dolog, s nem is e két irányzat specifikuma. A jogelméletben például Bentham Blackstone-kritikájában, Weber Stammiller-kritikájában, az amerikai jogi realizmusban egyaránt jelen volt (I. HART 1982, 2. fejj.).

Az ilyesféle „leleplezés” (*unmasking*) a szó legáltalánosabb értelmében nem más, mint egy bonyolult struktúra magyarázata egy valamilyen értelemben egyszerűbb struktúra segítségével. A filozófia és a tudomány több ezer éves közös törekvése ez, amelynek azonban nagyon különböző konkrét típusai ismeretesek (HARRISON 1988). E hasonlóság tehát nem vezet messzire. A két irányzat különbözőségét a legvilágosabban az jelzi, hogy a JGE a kapitalista jogrendszer „gazdasági logikájának” feltárásakor – az MJE-vel ellentétben – nem a kizsákmányolás leleplezésére törekszik (ezúttal idézőjel nélkül), hanem többnyire vagy tartózkodik az átfogó értékelő kijelentésektől, vagy a piacgazdaság előnyeit hangsúlyozza.

Ami tehát első látásra közös vonás a két irányzatban, ti. hogy mindkettő a jogi formák, struktúrák fejlődésének magyarázatára törekszik, a részletekben sokkal több különbséget takar (OGUS 1988, 16–18).¹⁴ A jogi „fetisizmus”, az elnyomást, osztályuralmat és elidegenedést rejtő formális egyenlőség problémái távol állnak a JGE-től, amelyet olyan kérdések érdekelnek, mint a *common law* hatékonysága (Posner), a különféle szervezeti és szerződési struktúrák magyarázata a tranzakciós költségek alapján (Coase, Williamson) vagy a tulajdonformák változása a gazdasági feltételek módosulásakor (Demsetz). Mindezek a magyarázatok pedig nem az „objektív szükségleteket” és a munkaérték-elméletet, hanem az individuális szubjektív racionalitást tekintik kiindulópontnak.

Ugyanakkor a két irányzat egy közös problémával is szembetalálja magát, amelyben egyébként minden szociológiai jogelmélet (társadalomelmélet) osztozik. A probléma abból adódik, hogy minden leleplezés ellenére az egyének („szubjektíve”) többnyire

¹³ Magam két kivételre bukkantam. Sajó Pasukanisznak a büntetés célját illető felfogásával állítja párhuzamba a JGE-t (SAJÓ 1979), Orthmayr szerint pedig mind a marxizmus, mind a racionális döntések elmélete (tönnesi értelemben) *Gesellschaft*-típusúként fogja fel a társadalmat (ORTHMAYR 1990).

¹⁴ Ogus tanulmánya rámutat a módszertani és ideológiai eltérésekre; négy-öt szempontot említ, amelyekben az MJE (annak is elsősorban egy Pasukaniszéhoz hasonló, azaz voltaképp a kapitalizmusra kidolgozott változata) tanulhat a JGE-től (igényesebbé, kifinomultabbá teheti magyarázatait); végül az ideológiáknak és értékeknek a gazdasági cselekvést meghatározó szerepét hangsúlyozza, mint olyan kérdést, amelyben a JGE tanulhat a marxista magyarázatokból. Azonban még ez az egyetlen (ráadásul csupán potenciális, vagyis az (1) alatti állítást nem igazoló) marxizmus-hatás is legalábbis kétséges. Úgy vélem, a belső nézőpont értelmezése esetében inkább a JGE és az MJE közös hiányosságáról van szó.

re a jog „látszatvilágában” élnek. Ekkor viszont az elméletek azzal a kihívással néznek szembe, hogy miként tudják a jog autoritását, cselekvési indokot szolgáltató jellegét (Raz), az ún. belső nézőpontot (Hart) a magyarázat endogén változójává tenni. Azaz, miként változtassanak azon a modellépítési stratégián, amely lényegében osztja a Holmes-féle rossz ember-modell feltevéseit, vagyis a szabálykövetést csak instrumentális cselekvésként képes modellezni (KORNHAUSER 1999).

ANALITIKUS MARXIZMUS ÉS MARXIZMUSKRITIKA

A marxista társadalomelmélet módszertani problémáira valószínűleg az immanens kritikák mutattak rá a legélesebben. Itt elsősorban az angolszász társadalomtudományban a hetvenes évek végétől jelenlévő ún. analitikus marxizmusra gondolok (magyarul I. ELSTER 2002a; HILD 1998).

A racionális döntések elméletének paradigmáját követő politológusok, szociológusok, közgazdászok (s sokan mások, más oldalról) már évtizedek óta meggyőzően bírálják a marxizmust mint társadalomtudományt (a munkaérték-, érték-többlet-, kizsákmányolás-elméletet vagy például a kollektív cselekvés elmélete alapján az osztályelméletet, I. ORTHMAYR 1990; OLSON 1997, 130–139; SZÁNTÓ 1999, 79–90). Az analitikus marxizmus képviselői azonban meg akarják menteni (legalább) a marxi elmélet emancipatórikus mondanivalóját (akárcsak Hart a jogi pozitívizmust), összeegyeztetve az elmélet magyarázó és előrejelző tételeit az analitikus filozófia, illetve (és elsősorban) a racionális döntések elméletének módszertani szigorával. Vagyis, ellentétben a Lukács megfogalmazása szerinti „ortodox marxizmussal”, nemcsak a marxi elmélet tárgyi kijelentéseit tekintik kritikusán, ragaszkodva a (forradalmi) dialektika módszeréhez: a marxi és marxista elmélet *módszereihez sem* ragaszkodnak.

Az analitikus marxizmus a „szaktudós Marx”-ból indul ki, vagyis Marx elméletét, a szerző kinyilvánított ambíciójával összhangban egy (más elemek mellett) a (poszt-ricardiánus) munkaérték-elméletre épülő, elvileg logikailag elemezhető és empirikusan ellenőrizhető, magyarázatra és előrejelzésre szolgáló rendkívül összetett társadalomtudományi modellnek tekinti. Mint Jon Elster nagyhatású kötetének címe (*Making Sense of Marx*) jelzi: azt keresi, ami (a jelenleg elfogadható társadalomtudományos módszertan szerint) Marxból értelmes. Ennek alapján Elster inkonzisztenciákat mutat ki Marx elméletében, illetve meg akarja szabadítani a logikailag vagy empirikusan tarthatatlan elemektől, például a hegeli filozófia örökségétől, a funkcionális magyarázatoktól vagy a munkaérték-elmélettől. Ehelyett a játékelmélet eszközeivel (stratégiai interakciókban egymáshoz kapcsolódó egyéni cselekvésekből, s ezek szándékolt és nem szándékolt makroszintű következményeiből) építi fel a magyarázó mechanizmusokat.¹⁵

Nyilvánvaló persze – s ezúttal a marxizmus (a) alatti, filozófiai tételeiről van szó –, hogy az elmélet emancipatórikus mondanivalója mint etikai elkötelezettség vagy politikai filozófia „domesztikálható” (vagy bírálható) önmagában is, normatív elméletként

¹⁵ Elster szerint egy érvényes társadalomtudományi magyarázat az egyéni preferenciák kialakulásának kauzális magyarázatából (szub-individuális okság), az egyéni cselekvés intencionális magyarázatából és a makroszintű jelenségeket egyéni cselekvések következményeiként értelmező szupra-individuális kauzális magyarázatból áll. Az analitikus marxisták közt sincs ugyanakkor egyetértés abban, hogy mit kell, illetve lehet megtartani a marxi *oeuvre*-ből, s hogy a többi hogyan és mivel kell pótolni annak érdekében, hogy „megmenthessék” és igazolhassák a közösen osztott kritikai, emancipatórikus elkötelezettséget.

(Kis 1993). Az persze kérdéses, hogy ha ezt a mondanivalót még az ugyancsak rendkívül problematikus metafizikai, történetfilozófiai háttérétől¹⁶ is megfosztjuk, ami marad, emlékeztet-e még a marxizmusra. De ez legyen a marxisták problémája...

EGY KÖVETKEZTETÉS ÉS KÉT TANULSÁG

Végül: milyen következtetés szűrhető le a hazai MJE gazdaság és jog viszonyára vonatkozó hagyatékának értékeléséből? Az eddigiekből talán kitűnt, magam úgy vélem, a személyes érdemektől s az egyéni karrierstratégiáktól függetlenül a marxistának nevezett hazai jogtudomány öröksége egészében folytathatatlan. Ha van folytatható vagy elfogadható belőle (ti. a gazdaság és jog viszonyát illetően, a többi kérdés részletezését meghagyom mások számára), az valószínűleg nemcsak a JGE programjához nem kapcsolódik, de a marxizmushoz *sem*: vagy más elméletekből ered, vagy közhely, általánosság. Ami ellenben tudományosan is problematikus benne, annak egy részére épp a JGE módszertani háttérét is adó megfontolások révén mutathatunk rá.

A gazdaság és jog viszonyára vonatkozó marxista elméleti reflexió története emellett másként is okulásul szolgálhat. Ezek az elméleti törekvések (mint felépítmények) éppen akkor kezdtek komolyan vehető tudományos eredményeket teremni s elszakadni a dogmáktól, mikor alapjuk bomlásnak indult. A gazdaság és jog viszonyának jogel-

¹⁶ A több könyvtárnyi kritikai irodalomból csak három példa: Gedeon szerint „Marx az elsősk között fordult szembe Hegel filozófiai jellegű megoldásával, elvetve az egyének feletti ész szubjektumként való megszemélyesítését. Ugyanakkor egy döntő vonatkozásban Marx is foglya maradt a konstruktivista racionalitás fogalmának. Marx a társadalmi evolúció hatókörét a kapitalizmus kialakulásáig terjedő történelemre korlátozta, s feltételezte, hogy a társadalmi haladás tovább halad a kommunizmusig, amely szakít a társadalmi evolúcióra jellemző »nem tudják, de teszik« cselekvési móddal. A kommunizmussal a tudattalan társadalmi evolúciót az egyéni cselekvések konstruktivista racionalitására épülő cselekvési minták váltják fel. [...] Miért posztulálja Marx a kommunizmust mint az evolúció célját? Ennek oka legalábbis részben az, hogy nem tudta teljes egészében leküzdeni elméleti előfeltételeinek filozófiai jellegét. [...] Elfogadja, hogy ha az egyének képesek a konstruktivista racionalitás szerint cselekedni a munkában, akkor képesnek kell lenniük az ésszerű társadalmi berendezkedés létrehozására is. Márpedig e két vonatkozás között nincsen elszakíthatatlan kapcsolat: a természetet átalakító tevékenység racionalitása és a társadalmi intézményeket létrehozó tevékenység racionalitása szerkezetét tekintve különböző lehet.” (GEDEON 1998, 2680–2681.) – Ernest Gellner egy rövid írása (GELLNER 1991) briliánsan foglalja össze a marxizmus történelemfelfogását, s többek között arra a keserű ironiára is rámutat, hogy csak úgy lehetett viszonylag nagy tömegeket rávenni egy ilyen kísérletre, vagyis az *elmélet szerint* kizárólag a gazdasági erők („a termelőerők fejlődése”) által előrehajtott (s mint Engels az *Anti-Dühringben* hangsúlyozza: *nem erőszak által* mozgatott) lineáris történelmi haladás útjának egyengetésére, hogy az eszmére hivatkozzék a politikai *gyakorlatban* alighanem világértelenül is páratlan mennyiségű *erőszakot* alkalmaztak. Ez a (vitatható módon) *technológiai determinizmus*ként rekonstruált teleologikus történelemelmélet ugyanakkor Gellner szerint egy burzsoá, középosztályi életideált („a munkálkodó emberét”) tett meg – valláspótlékként – az üdvözülés állapotának tartalmául. – Vagy egy másik ellentmondás. Ha szorosán értelmezzük a marxi tanítást, abból nem vezethető le az egyenlőség követelménye sem: „Az az ideológia, amely nagyban inspirálta a tizenkilencedik és huszadik századi radikalizmust, a marxizmust volt, s azt várhatnánk, hogy a marxizmus kifejezett eszmerendszerrel tud előállni az egyenlőségről, azon felvilágosodásból eredő eszmék alternatívájaként, melyek az ilyen esélyegyenlőtlenségeket elfogadják. Az egyenlőség kétségtelenül a marxizmust a legmélyebben érintő kérdés volt, Marx írásai azonban ténylegesen keveset mondanak e tárgyban. Mint látni fogjuk, ez összhangban van Marx eszmerendszerének logikájával. Természetesen az egyenlőség – pontosabban a »mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint« elve – jelenti a történelem célját a marxista séma szerint. Azonban nem lehetséges egyenlőség, amíg vannak gazdasági osztályok. S Marx szerint az emberi élet legfontosabb jellegzetessége az osztálykonfliktus, attól kezdve, hogy az emberek túlhaladták az »egyszerű kommunizmus« fázisát, mindaddig, míg a végső szintézisben elérik a kommunista aranykort. Ennek az aranykornak a meghatározása azonban úgy szól, hogy ha elérjük, nincsenek többé elosztási problémák. Ha egyszer elértük a kommunizmust s megoldódtak az elosztási problémák, az egyenlőség kérdése nyilvánvalóan alapját veszti.” (SCHWARZSCHILD 1996, 163.)

méleti aspektusait a korszakban legigényesebben áttekintő monográfia, Sajó 1989-es műve nemcsak a korszak lezárása volt, de a kérdéskör tárgyalásának végét is jelentette, legalábbis mostanáig. Kérdésfeltevésai azonban egyáltalán nem veszítették el aktualitásukat, és válaszaik is gondolatébresztőek maradtak. A teoretikus vizsgálódások kontinuitásának megszakadása tehát inkább veszteség. A gazdaság és a jog viszonya olyan elméleti kérdés, amelytől a jogtudománynak nem szabad elfordulnia, a marxizmus által kompromittálnak, netán „fertőzöttnek” tekintve.

S egy még általánosabb tanulság. A hazai filozófia, szociológia, közgazdaságtan fórumain az elmúlt másfél évtizedben élénk viták folytak olyan jellegű kérdésekről, amelyek jogtudományi párhuzamainak megvitatásában a jelen összeállítás alapját képező konferencia talán az első komolyabb lépés. Társadalomtudósok és filozófusok ismét szembenéztek olyan, más formában már a marxizmus egyeduralma előtt is tárgyalt nyugtalanító kérdésekkel, mint a kelet- és közép-európai elméleti gondolkodás mintakövető vagy autochton jellege, a nyugati szellemi irányzatok, áramlatok, divatok 1989 előtti és utáni recepciójának értékelése (felszabadulás vagy imperialista hódítás?), vagy annak kérdése: milyen hatással járt, hogy a hazai tudomány a főárammal évtizedekig csak esetlegesen, akkor is az ideológiai harc szellemében kerülhetett érintkezésbe. A konferencia talán azt jelzi, időnként a magyar jogelméletnek is szüksége van önreflexióra.

IRODALOM

- ANTALFFY GYÖRGY – SAMU MIHÁLY 1987. *Állam- és jogelmélet I.* Budapest: Tankönyvkiadó.
- Bihar i Mihály 1982. A gazdasági alap és a politikai felépítmény viszonya. In Bihari Mihály (szerk.): *Politika és politikatudomány. Tanulmányok.* Budapest: Gondolat. 223–351.
- Cotterrell, Roger 1992. *The Sociology of Law: An Introduction.* London: Butterworths.
- Cserne Péter 2004. Richard A. Posner. In Szabó Miklós (szerk.): *Fejezetek a jogbölcséleti gondolkodás történetéből.* 2., átdolg. kiad. Miskolc: Bíbor. 299–311.
- Csontos László 1984. Előszó. In Némedi Dénes (szerk.): *Munkamegosztás – kooperáció – technika. Válogatás a német gazdaságszociológia történetéből.* (Szociológiai Füzetek 35.) Budapest: Művelődési Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Főosztálya. 5–6.
- Csontos László 1999. *Ismeretelmélet, társadalomelmélet, társadalomkutatás.* Szerk.: Szántó Zoltán. Budapest: Osiris.
- Elster, Jon 1985. *Making Sense of Marx.* Cambridge: Cambridge University Press.
- Elster, Jon 2002a. Marxizmus, funkcionalizmus, játékelmélet. In Kovács Balázs – Madarász Kristóf (szerk.): *Válogatás Jon Elster műveiből.* Budapest: BKÁE Rajk László Szakkollégium. 34–68.
- Elster, Jon 2002b. Védőbeszéd a mechanizmusokért. In Kovács Balázs – Madarász Kristóf (szerk.): *Válogatás Jon Elster műveiből.* Budapest: BKÁE Rajk László Szakkollégium. 7–33.
- Eörsi Gyula 1951. Gazdasági jog és politikai gazdaságtan. *Jogtudományi Közöny,* VI. 671–677.
- Eörsi Gyula 1977. *Jog – gazdaság – jogrendszer-tagozódás.* Budapest: Akadémiai.
- Eörsi Gyula – Nizsalovszky Endre – Világhy Miklós 1951. Vita a jog és jogtudomány „viszonylag állandó elemeinek” problémájáról. *Jogtudományi Közöny,* VI. 368–377.
- Friedman, David 1991. Law and Economics. In Eatwell, John – Milgate, Murray – Newman, Peter (eds.): *The New Palgrave: The World of Economics.* London–Basingstoke: Macmillan. 371–380.
- Gedeon Péter 1998. Racionalitás-fogalom és evolúciós elméletek. In Temesi József (szerk.): *50 éves a Budapesti Közgazdaságtudományi Egylet. Jubileumi tudományos ülés 1998. október 1–3.* IV. Budapest: BKE. 2672–2684.
- Gelner, Ernest 1991. Economic Interpretation of History. In Eatwell, John – Milgate, Murray – Newman, Peter (eds.): *The New Palgrave. The World of Economics.* London–Basingstoke: Macmillan. 187–197.
- Hartatylly Attila – Sajó András (szerk.) 1984. *A jog gazdasági elemzése. Válogatott tanulmányok.* Budapest: KJK.
- Harrison, Ross 1988. Unmasking the Law: Response to Anthony Ogus. In Moles, Robert N. (ed.): *Law and Economics: Fourteenth annual conference, the Queen's University of Belfast, 2–4 April 1987.* Stuttgart: Steiner. 28–31.
- Hart, Herbert L. A. 1982. *Essays on Bentham.* Oxford: Clarendon Press.
- Havas Ferenc 2002. *A marxizmus-szindróma. Sztálinizmus és nyelvtudomány.* Budapest: Tinta.

- HILD MÁRTA 1998. AZ ANALITIKUS MARXIZMUS NÉHÁNY PROBLÉMA FELVETÉSE. In Temesi József (szerk.): *50 éves a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem. Jubileumi tudományos ülésszak 1998. október 1–3.* II. Budapest: BKE. 741–753.
- HILD MÁRTA 2000. Karl Heinrich Marx (1818–1883). In Bekker Zsuzsa (szerk.): *Alapművek, alapirányzatok.* Budapest: Aula. 186–196.
- HORVÁTH BARNA 1951. Recht und Wirtschaft. *Österreichische Zeitschrift für öffentliches Recht*, 3. 331–357.
- HORVÁTH BARNA 1995 (1934). *Jogszociológia. A jog társadalom- és történelemelméletének problémái.* Budapest: Osiris.
- KÁL MÁN GYÖRGY 2002. A gazdasági jog problematikája Eörsi Gyula műveiben. In Sárközy Tamás – Vékás Lajos (szerk.): *Eörsi Gyula emlékkönyv 1922–1992.* Budapest: HVG-ORAC. 39–63.
- KIS JÁNOS 1993. Egyenlőtlenség és kizsákmányolás. Karl Marx – Rawls után olvasva. In *Lehetséges-e egyáltalán? Márkus Györgynek – tanítványai.* Budapest: Atlantisz. 261–341.
- KORNHAUSER, LEWIS A. 1999. The Normativity of Law. *American Law and Economics Review*, 1. 3–25.
- KOVÁCS ISTVÁN 1952. A jogi állandó bizottság munkájáról. *A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának közleményei*, 2. 93–101.
- LUKÁCS GYÖRGY 1976. *A társadalmi lét ontológiájáról.* Budapest: Magvető.
- MERCURIO, NICHOLAS – MEDERA, STEVEN G. 1997. *Economics and the Law: From Posner to Post-modernism.* Princeton: Princeton University Press.
- MOÓR GYULA 1935. A gazdasági élet és a jogi rend. In Kenéz Béla – Judik József – Varga István (szerk.): *Ünnepi dolgozatok Navratil Ákos születésének 60-ik és egyetemi tanári kinevezésének 30-ik évfordulója alkalmából.* Budapest: Gergely. 265–303.
- NAVRA TIL ÁKOS 1905. A gazdasági élet és a jogi rend. Adalék a másodlagos gazdasági jelenségek elméletéhez. In *Ünnepi dolgozatok a társadalomtudományok köréből. Földes Béla-emlékkönyv.* Budapest: Pallas. 141–190.
- OGUS, ANTHONY I. 1988. The Parameters of Law and Economics: From Pashukanis to Posner. In Moles, Robert N. (ed.): *Law and Economics. Fourteenth annual conference, the Queen's University of Belfast, 2–4 April 1987.* Stuttgart: Steiner. 14–27.
- OLSON, MANCUR 1997. *A kollektív cselekvés logikája. Közjavak és csoportelmélet.* Budapest: Osiris.
- ORTHMAYER IMRE 1987. Marx módszertani nézetei. *Tájékoztató*, 1. 221–238.
- ORTHMAYER IMRE 1990. Osztálytudat és kollektív cselekvés. *Világosság*, 11. 851–857.
- ORTHMAYER IMRE 1997. Módszertani individualizmus. *Szociológiai Szemle*, 3. 3–31.
- PASHUKANIS, EVGENY B. 1989 (1929). *Law and Marxism: A General Theory.* London: Pluto Press.
- PESCHKA VILMOS 1979. Ideológiai előítéletek a gazdaság és a jog viszonyáról. *Jogtudományi Közöny*, 34. 781–788.
- PESCHKA VILMOS 1988. *A jog sajátossága.* Budapest: Akadémiai.
- POLYAI KÁROLY 1976. *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet.* Budapest: Gondolat.
- SAJÓ ANDRÁS 1979. Gazdaság és jog viszonya Pasukanisz elméletében. *Jogtudományi Közöny*, 34. 843–850.
- SAJÓ ANDRÁS 1989. *Gazdaság és jog kapcsolata jogelméleti szempontból.* Budapest: Akadémiai.
- SCHWARZSCHILD, MAIMON 1996. Constitutional Law and Equality. In Patterson, Dennis (ed.): *A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory.* Malden, Mass. – Oxford: Blackwell. 156–171.
- SZABÓ IMRE 1953. A gazdasági törvények és a jogi törvények. *A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának közleményei*, 3. 343–348.
- SZABÓ IMRE 1976. *Előadások Marxról és a jogról.* Budapest: Gondolat.
- SZABÓ IMRE 1977. *Jogelmélet.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- SZABÓ MIKLÓS 1999. Lukács György. In Szabó Miklós (szerk.): *Fejezetek a jogbölcseleti gondolkodás történetéből.* Miskolc: Bíbor. 131–143.
- SZÁNTÓ ZOLTÁN 1999. *A társadalmi cselekvés mechanizmusa.* Budapest: Aula.
- TÖRÖK GÁBOR 1984. A jog gazdasági elemzése. *Jogtudományi Közöny*, 39. 476–478.
- TUMANOV, V. A. 1977. *A burzsoá jogi ideológia. A jogi tanok kritikája.* Budapest: Akadémiai.
- TURY SÁNDOR KORNÉL 1948. Az érdekkutató jogtudomány mai jelentőségéről és szerepéről. *Jogtudományi Közöny*, 3. 450–454.
- ULLMANN-MARGALIT, EDNA 1998. Invisible Hand Explanations. In Newman, Peter (ed.): *The New Palgrave Dictionary of Economics and the Law 2.* London: Macmillan. 365–370.
- VADAS GYÖRGY (szerk.) 1950. *A gazdasági jog vázlata.* Budapest: Népszava.
- VARGA CSABA 1981. *A jog helye Lukács György világképében.* Budapest: Magvető.
- VARGA CSABA 1999a. A jog mint felépítmény. Adalékok egy kategóriapár történetéhez. In *A jog társadalomelmélete felé.* Budapest: Osiris. 31–70.
- VARGA CSABA 1999b. *A jog társadalomelmélete felé.* Budapest: Osiris.
- VARGA CSABA 1999c. A marxizmus jogelméletéről. In *A jog mint folyamat.* Budapest: Osiris. 21–41.
- VARGA CSABA 2001. Fogalomalkotás és reflexivitás. In *Útkeresés. Kísérletek – kéziratban.* Budapest: Szent István Társulat. 124–126.
- VARGA S. SÁNDOR 1978. Lukács György jogontológiai alapelvei. *Jogtudományi Közöny*, 9. 559–563.
- ZÖPEL, CHRISTOPH 1974. *Ökonomie und Recht: Ein wissenschaftshistorischer und wissenschaftstheoretischer Beitrag zum Verhältnis von Wirtschafts- und Rechtswissenschaften.* Stuttgart: Kohlhammer.

